

Przejawy dziedzictwa zaporoskiego w ukraińskim rozwoju militarno-politycznym podczas rewolucji 1917–1921

Vadym Zadunaiskyi

UKRAIŃSKI KATOLICKI UNIWERSYTET LWÓW

ORCID: 0000-0003-3971-3895

ABSTRACT

Manifestations of the Zaporozhian heritage in Ukrainian military and political development during the revolution of 1917–1921

During the years of the revolution of 1917–1921, it is appropriate to single out three main regions (Eastern Galicia; Naddnipyrianshchyna – the main Ukrainian lands that were part of the Russian Empire before the revolution; North-West Caucasus, or Kuban), where various vectors of the revolutionary movement tried to apply the Ukrainian Cossack heritage in military and political construction. This approach was due to the fact that the historical experience (especially of Zaporizhzhya Sich) was quite meaningful and had an important place in the collective memory of Ukrainians. Cossack military models were also relevant due to the sharp military-political confrontation between the states that arose in the post-imperial space. The greatest success was found in military-political construction in the Kuban territory, because there was a full-fledged Ukrainian military-Cossack community and its representatives dominated the state leadership. Many examples of the use of the Cossack heritage can also be found in the revolutionary construction on the territory of the Naddnipyrianshchyna thanks to the significant post-Cossack regions (with a large

number of Cossack descendants) and the active dissemination of the corresponding component of collective historical memory. In Eastern Galicia, the Cossack theme was also used, but less so than in the neighboring Naddniproshchyna.

Therefore, all revolutionary vectors in the three regions actively used the Cossack heritage in military and political construction. Such experience confirms not only their kinship, but also the importance of historical heritage for the formation and development of national state institutions and society.

KEYWORDS: Cossacks, Zaporizhzhya Sich, Hetmanship, Ukraine, Eastern Galicia, Naddniproshchyna, Kuban, revolution of 1917–1921, heritage

SŁOWA KLUCZOWE: Kozacy, Sicz Zaporoska, Hetmańszczyzna, Ukraina, Galicja Wschodnia, Naddnieprze, Kubań, rewolucja 1917–1921, dziedzictwo

Podczas odrodzenia narodowego ważną rolę odgrywa aktualizacja pamięci historycznej. Wśród różnych jej funkcji szczególnie istotne jest mobilizowanie i promowanie współpracy społeczeństwa pod przewodnictwem odpowiedniej elity, by osiągnąć ważne cele polityczne, zwłaszcza pod kątem tworzenia instytucji państwowych. Bardzo ważna jest także możliwość wykorzystania bohaterskich kart przeszłości dla wzmocnienia zarówno żołnierzy (szczególnie ich ducha walki i motywacji), jak i ludności cywilnej w warunkach walki zbrojnej. Innymi słowy, wspomniane okoliczności determinują zasadność pewnej instrumentalizacji pamięci zbiorowej przez elity¹. Należy podkreślić, że w kontekście jej wykorzystania odrębną rolę odgrywają selekcja rzeczywistych wydarzeń z przeszłości i ich interpretacja. Czasem ta druga prowadzi do stworzenia tradycji (z takim podejściem można wielokrotnie spotkać się w historii)².

Zarysowane funkcje były dość istotne nawet na początku XX w. Jest więc jasne, że były ważne podczas tworzenia/odrodzenia państw Europy Środkowo-Wschodniej, które powstały w wyniku upadku imperiów austro-węgierskiego, niemieckiego i rosyjskiego. Nie ulega wątpliwości, że zapoczątkowanie tych zmian w czasie I wojny światowej sprawiło, iż były one szczególnie dotkliwe. Warto podkreślić, że na terenie byłego Imperium Rosyjskiego różne wektory odrodzenia

1 А. Киридон, „Історична пам'ять” у просторі політики пам'яті [w:] *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції „Трансформації історичної пам'яті”*, Вінниця 2018, s. 50–51.

2 *Винайдення традиції*, Е. Гобсбаум, Т. Рейнджер (red.), Київ 2005.

narodowego były dodatkowo stymulowane dzięki ruchom rewolucyjnym, które rozpoczęły się tam w 1917 r.

Na terenach postimperialnych, w obliczu ostrej konfrontacji militarno-politycznej zarówno w kontekście zakończenia I wojny światowej, jak i powstania nowych państw kwestia kształtowania się potęgi militarnej odgrywała kluczową rolę. Wtedy także wykorzystano istotne osiągnięcia narodowe z przeszłości, aby podkreślić tożsamość sił zbrojnych i ich wagę w tworzeniu i obronie państwa. Jednocześnie, w sprzyjających okolicznościach, odpowiednie tradycje i umiejętności bojowe mogłyby mieć znaczenie militarne. Mowa tu o sposobach i poziomach formowania jednostek i formacji wojskowych, charakterze łączności bojowej pomiędzy żołnierzami, dowództwem, instytucjami państwowymi itp.

Próby wykorzystania wzorców historycznych zarówno przez elity ukraińskie, jak i szerokie masy ludowe podczas ruchów rewolucyjnych lat 1917–1921 w celu ustalenia tożsamości nowo utworzonych instytucji politycznych i wojskowych stały się całkowicie logiczne. Szczególnie widoczne były wysiłki na rzecz aktualizacji poszczególnych elementów dziedzictwa ukraińskich formacji kozackich, wśród których najśłynniejszą była Sicz Zaporoska.

Należy podkreślić, że w ukraińskim ruchu rewolucyjnym lat 1917–1920 wypada wyróżnić kilka regionów, które różniły się pod względem tożsamości militarnej i politycznej. Przyczynami rozbieżności między nimi były nie tylko dziedzictwo historyczne, położenie geograficzne i specyfika przynależności do imperiów rosyjskiego i austro-węgierskiego z odrębnym doświadczeniem społeczno-kulturowym, ale także skutki ówczesnej sytuacji militarno-politycznej. To oczywiste, że różnice te musiały wpłynąć na sposób wykorzystania dziedzictwa kozackiego w każdym z regionów.

Warto zwrócić uwagę na to, że w historiografii nadal dominuje tendencja polegająca na oddzielnym badaniu kształtowania się ukraińskich instytucji politycznych i tworzenia formacji wojskowych epoki rewolucyjnej.

Jednocześnie wykorzystanie dziedzictwa kozackiego we wspomnianych procesach jako odrębny problem badawczy również nie jest dostatecznie uwzględniane. Poza tym o podtrzymywaniu kozackich tradycji wojskowych wspomina się sporadycznie w kontekście wydarzeń rewolucyjnych lat 1917–1921 (najczęściej chodzi o tworzenie sił zbrojnych). Po raz pierwszy z takim podejściem można się było spotkać w publikacjach przedstawicieli ukraińskiej emigracji wojskowej okresu międzywojennego (Marko Bezruczko, Ołeksandr Udowyczenko, Wsewołod Pteriw, Łew Szankowski i in.). Próbowali oni opisać powstanie Armii Ukraińskiej i jej walki z formacjami zbrojnymi przeciwników³. Wspomniani autorzy pokrótce przedstawili wykorzystanie elementów dziedzictwa kozackiego w nazewnictwie poszczególnych jednostek i oddziałów wojskowych, nazwach stopni oraz stanowisk oficerskich i podoficerskich itp.

Ukraińscy naukowcy zaczęli aktywniej analizować historię ukraińskich sił zbrojnych z lat 1917–1921 dopiero po upadku ZSRR, kiedy zniknął zakaz badania antysowieckich formacji wojskowych i podejmowanych przez nich działań. Świadczy o tym znaczna liczba różnorodnych publikacji, które ukazały się od początku lat 90. XX w. Wśród wielu historyków, którzy analizowali ten temat, wymienić należy: Władysława Werstiuka, Łeontija Wojtowycza, Wiktora Hołubkę, Mychajła Kowalczuka, Mykołu Łytwyna, Ihora Łymana, Wołodymyra Łobodajewa, Jarosława Tynczenkę i Wołodymyra Czopa⁴.

Na podkreślenie zasługują także próby analizy rozwoju militarnego i politycznego Kozaków kubańskich w latach 1917–1920. Jednym z inicjatorów takich badań był Wasyl Iwanys (przywódca polityczny Kozaków kubańskich i badacz ukraiński), który od 1920 r. żył na emigracji⁵. Podobne tematy rozwinęli w swoich pracach współcześni naukowcy, tacy jak: Anatolij Awramenko, Wasyl Czumaczenko, Boris Frołow, Dmyto Biłyj, Serhej Karpenko i Wałeryj Ratuszniak⁶.

3 М. Безручко, *Січові стрільці в боротьбі за державність*, Каліш 1932; О. Удовиченко, *Україна у війні за державність 1917–1921*, Вінніпег 1954; В. Петрів, *Військово-історичні праці. Спомини*, Київ 2002; Л. Шанковський, *Українська армія в боротьбі за державність*, Мюнхен 1958.

4 В.Ф.Верстюк, *Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)*, Київ 1992; *idem*, „Вільне козацтво” в Українській революції 1917–1921 рр. [w:] *Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т., т. II*, В. А. Смолій et al. (red.), Київ 2007, s. 416–460; Л. Войтович et al., *Історія війн і військового мистецтва*, т. 3, Харків 2020.; М. Ковальчук, *Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння*, Київ 2006; М. Литвин, К. Науменко, *Історія галицького стрілецьтва*, Львів 1990; В. Лободаєв, *Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.*, Київ 2010; Я. Тинченко, *Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918)*, Київ–Львів 1996; В. М. Чоп, І. І. Лиман, *Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов’ї (1918–1921 рр.)*, Мелітополь 2019.

5 В. Іванис, *Боротьба Кубані за незалежність*, Мюнхен 1968.

6 А. Авраменко, Б. Фролов, В. Чумаченко, *Козацьке військо на Кубані* [w:] *Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т., т. II*, В. А. Смолій et al. (red.), Київ 2007, s. 364–414; Д. Білий, *Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей*, Донецьк 2009; С. В. Карпенко, *Очерки истории белого движения на Юге России (1917–1920 гг.)*, Москва 2006; *Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г.*, В. Н. Ратушняк (red.), Краснодар 1996.

7 Z. Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 r. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń 1999; M. Krotofil, *Ukraińska Armia Hallicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*, Toruń 2002; G. Skrukwa, *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914–1921*, Toruń 2008.

8 В. Задунайський, *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст.*, Донецьк 2006; *idem*, *Володіння холодною зброєю в українських, російських та польських військових формуваннях (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.)*, Донецьк 2008; *idem*, *Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917–1921* [w:] „Історичні і політологічні дослідження” 2008, nr 3–4, s. 46–52; *idem*, *Деякі аспекти впливу українських козацьких традицій та історичної пам’яті на військове будівництво за часів революції 1917–1921 рр.* [w:] *Історичні і політологічні дослідження...*, s. 230–237.

Historią ukraińskich sił zbrojnych zajmują się także zagraniczni naukowcy. Współcześni historycy polscy poświęcili temu zagadnieniu szczególną uwagę zarówno w obliczu konfrontacji, jak i współpracy ukraińskich i polskich podmiotów państwowych w latach 1918–1920. Wśród wielu publikacji wymienić warto monografie: Zbigniewa Karpusa, Macieja Krotofila i Grzegorza Skrukwy (przykładowo, podczas analizy struktury wojskowej i działań bojowych formacji ukraińskich wskazano w nich nazwy jednostek wojskowych i wyższych stopni, które mają charakter kozacki)⁷.

Autor niniejszego artykułu podczas badań różnych aspektów powstawania ukraińskich formacji zbrojnych w latach 1917–1921 również zwrócił uwagę na pewne aspekty wpływu tradycji kozackich na omawiany proces, nie dokonał jednak całościowego przeglądu⁸. W historiografii brakuje kompleksowej analizy wykorzystania dziedzictwa kozackiego w procesie tworzenia i rozwoju ukraińskich formacji wojskowo-politycznych epoki rewolucji 1917–1921. Dlatego też prezentowany artykuł stanowi krok naprzód w badaniach na ten temat.

Przed bezpośrednim przeglądem wymienionych problemów warto krótko zarysować główne regiony, w których ukształtowały się odrębne wektory ruchu rewolucyjnego korzystającego z dziedzictwa zaporoskiego. To oczywiście, że różniły się one priorytetami dotyczącymi kierunku wojskowo-politycznego i rozwoju społeczno-gospodarczego. Wszystko to wywarło istotny wpływ na wymiar wykorzystania osiągnięć i wzorców kozackich podczas kształtowania struktur wojskowo-politycznych. Wspomniane regiony to:

- główne terytorium współczesnej Ukrainy (Nadnieprze), które w przededniu wydarzeń rewolucyjnych 1917 r. było częścią Imperium Rosyjskiego. Na tych ziemiach utworzono Ukraińską Republikę Ludową (dalej: URL);
- Galicja Wschodnia (w czasie I wojny światowej była częścią Austro-Węgier). Tam powstała

Zachodnioukraińska Republika Ludowa (dalej: ZURL);

- Kaukaz Północno-Zachodni, czyli Kubań (terytorium Kozaków kubańskich; dziś – Kraj Krasnodarski Federacji Rosyjskiej). Na tym obszarze w latach 1917–1920 uformowało się państwo Kraj Kubański (przez krótki czas nazywany Kubańską Republiką Ludową).

Analizę rozpocznijmy spojrzeniem na tereny Kaukazu Północno-Zachodniego. Od razu należy podkreślić, że to tam istniało jedyne pełnoprawne ukraińskie środowisko wojskowo-kozackie, które stanowiło większość Kozaków kubańskich. Było to spowodowane tym, że od 1792 r. na ten obszar przesiedlono Kozaczyznę czarnomorską (utworzona na początku wojny rosyjsko-tureckiej 1787–1791 z byłych Kozaków Siczy Zaporoskiej i Hetmańszczyzny)⁹. W wyniku przesiedleń, które trwały do 1794 r., Czarnomorcy zasiedlili tereny prawego brzegu Kubania. Nawiasem mówiąc, region ten został zdobyty przez Imperium Rosyjskie w 1783 r. po likwidacji Chanatu Krymskiego¹⁰. Należy podkreślić, że z powodu ekspansji rosyjskiej na ten obszar do początku lat 90. XVIII w. miejscowa ludność praktycznie znikła (wysiedlenia, ucieczki, represje).

Podczas wojny kaukaskiej Imperium Rosyjskie wspierało kolonizację wojskowo-kozacką na prawym brzegu Kubania, a w latach 60. XIX w. – także na jej lewym brzegu. Dlatego do połowy lat 60. tego stulecia rosyjskie władze cesarskie przesiedlały i wspierały dobrowolne przeprowadzki Ukraińców, przede wszystkim Kozaków i ich potomków, z terenów dawnej Hetmańszczyzny, Słobożańszczyzny, Siczy Zadunajskiej itp. na obszar nad Kubaniem. W rezultacie na tereny Kaukazu Północno-Zachodniego przesiedlono ponad 100 000 Ukraińców, w większości pochodzenia kozackiego¹¹.

W 1860 r. car zmienił nazwę Wojsko Kozaków Czarnomorskich na Wojsko Kozaków Kubańskich. Jednocześnie część rosyjskich Kozaków – „liniowców”, którzy

9 *Idem*, *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків...*, s. 49.

10 П. П. Короленко, *Черноморцы* [w:] *Черноморские казаки*, Москва 2009, s. 244–245.

11 И. Д. Попко, *Черноморские казаки в их гражданском и военном быту* [w:] *Черноморские казаки...*, s. 31–32.

¹² А. Авраменко, Б. Фролов, В. Чумаченко, *Козацьке військо на Кубані...*, s. 394–395.

¹³ *Ibidem*, s. 407.

¹⁴ В. Задунайський, *Український колорит під час святкування відкриття пам'ятника Запорожцям у станиці Таманській 5 жовтня 1911 р.*, „Донецький Вісник НТШ” 2012, t. 34, s. 135–140.

wcześniej byli w Kaukaskim Liniowym Wojsku Kozackim – została włączona do składu Kozaczyzny kubańskiej¹². Decyzja ta miała nie tylko uprościć podział terytorialno-administracyjny Kaukazu Północnego i znajdujących się w jego granicach formacji kozackich, ale także osłabić największą wówczas formację ukraińską. Mimo to Ukraińcy w dalszym ciągu stanowili większość Kozaków kubańskich (w 1860 r. było ich ponad 180 000, a „liniowców” – 34 000)¹³, wyróżniali się także solidnym osadnictwem, zwłaszcza na prawym brzegu Kubania. Kozacy-Ukraińcy na Kubaniu do pocz. XX w. zachowali oraz rozwinęli podstawy kozackiej demokracji wojskowej na poziomie pierwotnych osad, odrębnej organizacji bojowej oraz wojskowości i sztuki walki.

Swoistym dowodem tych priorytetów było upamiętnienie przez Kozaków kubańskich 120. rocznicy przesiedlenia Kozaków zaporoskich/czarnomorskich na Kuban w 1912 r. Dłatego w październiku 1911 r. na Tamaniu, gdzie osiedlili się pierwsi przenieszeni Kozacy, pod patronatem atamana Kozaczyzny kubańskiej Mychajła Babicza wzniesiono pomnik Kozakowi zaporoskiemu/czarnomorskiemu i odbyła się wielka uroczystość¹⁴. Jej przebieg świadczył o ukraińskim kontekście – nie tylko o pamięci o przodkach, ale także priorytetach tożsamościowych większości Kozaków kubańskich na czele z ich atamanem.

Wspomniane wydarzenia spowodowały, że rewolucyjne kierownictwo Kozaków kubańskich od 1917 r. położyło większy nacisk na wykorzystanie dziedzictwa zaporoskiego na wszystkich poziomach funkcjonowania zarówno społeczności kozackiej, jak i instytucji państwowych. Działania te były ułatwione dzięki temu, że większość ówczesnych przywódców Kubania stanowili potomkowie Kozaków czarnomorskich/zaporoskich, tacy jak Mykoła Riabowił, Fedir Szerbyna, Kindrat Bardiż, Wasyl Iwanys, Andrij Szkuro.

Struktura ustawodawcza Kubańskiej Republiki Ludowej (Kraj Kubański) została nazwana Radą Kubańską. W jej ramach później utworzono „Radę Ustawodawczą”,

na której czele stanął Riabowil¹⁵. Świadczyło to nie tylko o ukraińskim brzmieniu nazwy tej autorytatywnej instytucji – rosyjskiego odpowiednika nie używali nawet przeciwnicy: bolszewicy i Biała Gwardia – ale także o naśladowaniu tradycji Siczy Zaporoskiej. Przypomnę, że to na swoich radach, różnego szczebla i statusu, Zaporozcy decydowali o wszystkich najważniejszych kwestiach o charakterze militarnym i politycznym¹⁶.

W czasie rewolucji Kozacy odzyskali także prawo do swobodnego wyboru wszystkich urzędników wyższego szczebla. Trzeba tu zaznaczyć, że po likwidacji Siczy Zaporoskiej Kozacy zachowali demokrację wojskową jedynie na poziomie swoich pierwotnych osad, na Kubaniu były to wioski i stanice¹⁷. Średni i wyższy szczebel kozackiej administracji terytorialnej był wyznaczany przez struktury cesarskie.

Przebieg „poświęcenia” atamana wojskowego Ołeksandra Filimonowa, którego głowę Fedir Szczerbyna posmarował ziemią, był demonstracją swoistego przywrócenia tradycji zaporoskich¹⁸. O reaktywowanie głównych praktyk Zaporozża zadbał ich bezpośredni kozacki potomek Szczerbyna, badacz dziejów Kozaków czarnomorskich i kubańskich oraz jeden z pierwszych członków Rady Kubańskiej. Doszło wtedy nie tylko do przywrócenia i wzmocnienia podstaw demokracji wojskowej, ale także do „odkrycia na nowo” tradycji zaporoskich. Ponadto ta inicjatywa podkreślała dominację Kozaków ukraińskich zarówno w Kozaczyźnie kubańskiej, jak i w Radzie Kubańskiej. Jeśli zaś chodzi o „liniowców”, większość stanowili potomkowie rosyjskich Kozaków, dotyczy to także Filimonowa, to nie mieli oni w przeszłości podobnych tradycji, ale przystali na koncepcję Czarnomorców/Zaporozców.

Wśród przejawów nawiązywania do dziedzictwa zaporoskiego należy zwrócić uwagę na zwyczajową samodzielność społeczności kozackiej. Miało to szczególne znaczenie w sytuacji agresji wroga, kiedy Kubańcy, idąc za przykładem Zaporozców, stawili zaciekle opór

15 Д. Білий, *Українці Кубані в 1792–1921 роках...*, s. 384–385.

16 Д. І. Яворницький, *Історія запорізьких козаків*, t. 1, Львів 1990, s. 131–137.

17 В. Задунайський, *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків...*, s. 44.

18 *Ідет, Деякі аспекти впливу українських козацьких традицій та історичної пам'яті на військове будівництво...*, s. 235.

19 Д. Білий, *Українці Кубані в 1792–1921 роках...*, s. 393.

20 В. Іванис, *Боротьба Кубані за незалежність...*, s. 108.

21 *Ibidem*, s. 101.

22 В. Задунайський, *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків...*, s. 103–105.

i przeprowadzili mobilizację bojową. Wyraźnym potwierdzeniem tych działań było powstanie pod koniec 1917 r. kureni (jednostki bojowe) Wolnych Kozaków pod patronatem Bardyża¹⁹. Nawiasem mówiąc, inicjatywa ta była częścią ogólnoukraińskiego ruchu na rzecz odrodzenia Kozaczyzny. Podobne znaczenie miała próba utworzenia przez sotnika S. Krykuna w lutym 1920 r. odrębnej dywizji „hajdamackiej” z Kozaków stancy Połtawskiej²⁰.

W pewnym stopniu utworzenie z Kozaków pełnoprawnych sił zbrojnych Kraju Kubańskiego – Armii Kubańskiej – zimą 1920 r. odpowiadało wzorom zarówno Sycy Zaporoskiej, jak i Hetmańszczyzny²¹. A przywództwo Kubania osiągnęło to pomimo sprzeciwu Białej Gwardii. Utworzenie własnych sił zbrojnych nie tylko zachowywało dziedzictwo historyczne, ale także korespondowało z działaniami na terytorium sąsiedniej Ukrainy Nadnieprzańskiej.

Tu warto zwrócić uwagę na terminologię obowiązującą w przededniu rozpoczęcia działań rewolucyjnych w odniesieniu do jednostek bojowych oraz personelu Armii Kubańskiej. Jeśli chodzi o strukturalny podział oddziałów, wobec formacji głównych i średniego szczebla stosowano tradycyjne nazwy kozackie (sotnia i połk [pułk]) oraz ogólnie przyjęte terminy w armii (pluton, brygada, dywizja i korpus). Natomiast w jednostkach kozackich niższego i średniego szczebla dominowały tytuły kozackie, np. kozak, uriadnik, chorunżyj (chorąży), podchorunżyj (podchorąży), sotnyk (sotnik, setnik), pidosawuł (podasauł), osawuł (asauł), starszyna wojskowy i połkownyk (pułkownik), wyraźnie skorelowane z nazewnictwem z czasów Sycy Zaporoskiej²². Z kolei stopnie generałów odpowiadały ogólnym standardom armii. Widzimy tu pewien kompromis pomiędzy dziedzictwem kozackim a wpływami imperialnymi.

Podkreślmy, że nawet w przededniu I wojny światowej nazwy wielu pułków kawalerii Kozaków kubańskich zawierały określenia, takie jak zaporoski, umański, połtawski, tamański, czarnomorski, a dowodzili nimi

atamani koszowi: Bilogo, Chepigy; Holovatogo, Bursaka i Bezkrvnogo, którzy okazali szacunek dla tradycji zaporosko-czarnomorskiej²³. Nazewnictwo to zostało zachowane i utrwalone podczas działań w warunkach rewolucyjnych pod przewodnictwem Rady Kubańskiej.

Potężny powstańczy ruch kozacki stał się jaskrawą manifestacją wagi dziedzictwa Zaporozców (wolność, zdolność bojowa i solidarność). W 1918 r. na Kubaniu rozgorzała fala powstań antybolszewickich. Spośród oddziałów kozackich, które zadały największe klęski czerwonym imperialistom, należy wymienić formacje dowodzone przez Andrija Szkurę (walczyła w okręgu batałpaszyńskim) i Mykołę Hulego (Półwysep Tamański)²⁴. Później Kozacy wystąpili także przeciwko Białej Gwardii, a potem ponownie walczyli przeciwko bolszewikom. Ruch ten był bardzo aktywny i masowy do połowy lat 20. XX w.

Dzięki ciągłemu istnieniu i dominacji ukraińskiej społeczności kozackiej na Kubaniu w latach 1917–1920 podczas rozwoju instytucji wojskowych i politycznych rozszerzono wykorzystanie dziedzictwa zaporoskiego. Jednocześnie rolę decydującą we wspomnianym procesie odegrała elita kozacka, wśród której dominowali potomkowie Kozaków zaporoskich. Towarzyszyła temu częściowa próba „odkrycia na nowo” tradycji zaporoskich dostosowanych do ówczesnych realiów.

Kolejnym regionem, w którym nawiązywano do dziedzictwa zaporoskiego w trakcie tworzenia instytucji wojskowych i politycznych, była Ukraina Naddnieprzańska. Od początku rewolucji czołowe ukraińskie siły polityczne próbowały tam połączyć zakrojone na szeroką skalę rewolucyjne zmiany społeczno-polityczne i gospodarcze z odrodzeniem narodowym. Dlatego pierwszą formacją państwową była demokratyczna URL pod przewodnictwem Ukraińskiej Rady Centralnej (dalej: URC)²⁵.

Upowszechnianie informacji o demokratycznym dziedzictwie Ukraińców (mówimy przede wszystkim o Siczy Zaporoskiej, a także o Hetmańszczyźnie i Słobodańszczyźnie) było pożądanym. To, że przeważająca część

²³ *Ibidem*, s. 97–99.

²⁴ *Idem*, *Військові хитрощі кубанських козаків під час анти-більшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А. Г. Шкуро*, „Військово-науковий вісник” 2019, t. 32, s. 121–134; *idem*, *Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р.* [w:] *Lituanistyka i wschodoznawstwo. Studia dedykowane Profesorowi Krzysztofowi Piekietewiczowi*, G. Błaszczuk, G. Skrukwa, M. Studenna-Skrukwa (red.), Poznań 2020, s. 359–369; *idem*, *Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р.* (за спогадами М. Гулого, Н. Махна і В. Білаша) [w:] *Україна у світовому історичному просторі. зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф.*, К. В. Балабанов (red.), Маріуполь 2020, s. 8–13.

²⁵ *Нариси історії Української революції 1917–1921 років*, В. А. Смолій et al. (red.), t. 1, Київ 2011, s. 97–104, 204.

26 В. Задунайський, *Вимір застосування козацького бойового і воєнного мистецтва українськими збройними формуваннями в 1917–1920-х рр.: окремі аспекти* [w:] *Матеріали міжнародного науково-інформаційного круглого столу „Козацький Фактор” у сучасній російсько-українській війні й досвід ХХ ст.*, Львів, 10 червня 2022 р., Львів 2023, s. 14.

27 П. Житецький, *Енеїда Котляревського: в зв'язку з оглядом української літератури ХVIII ст.*, Київ 1919, s. 120.

28 М. Грушевський, *Історія України-Руси*, t. 1–3, Львів 1990.

29 М. Омелянович-Павленко, *На Україні 1917–18. Спогади*, Прага 1935, s. 86–87.

30 Н. Шип, „*Ще Не Вмерла України і Слава, і Воля*” *Нац. і Держ. гімн України* [w:] *Енциклопедія історії України*, t. 10: Т-Я, В. А. Смолій et al. (red.), Київ 2013, s. 676–677.

terytorium URL pokrywała się z granicami terytorialnymi wspomnianych ukraińskich formacji kozackich, stało się niezwykle ważną przesłanką wykorzystania tradycji kozackich²⁶. Ponadto nadal mieszkała tam duża liczba bezpośrednich spadkobierców rodzin kozackich, którzy zachowali dziedzictwo przodków.

Nawiasem mówiąc, od końca ХVIII w. ukraińscy uczeni i pisarze badali i rozpowszechniali kwestie kozackie w społeczeństwie. Potwierdza to pierwsze dzieło w nowym literackim języku ukraińskim – wiersz Eneida Iwana Kotlarewskiego (urodzonego w rodzinie kozackiej)²⁷. Pierwsze trzy części poematu zostały opublikowane już w 1798 r. Dziedzictwo kozackie stało się jeszcze bardziej aktualne w czasie rewolucji 1917–1921. Przypomnijmy, że Mychajło Hruszewski był nie tylko przewodniczącym URC, ale także autorem największej monografii naukowej *Historia Ukrainy-Rusi* (4 z 10 tomów poświęcone są Kozakom i ich roli w historii Ukrainy)²⁸.

Opisane działania przyczyniły się do powstania i rozpowszechnienia w środowisku ukraińskim swoistego mitu kozackiego. Nie bez powodu podczas rewolucji Kozak był uważany za symbol wojownika-rycerza, patrioty i obrońcy²⁹. Należy podkreślić, że upamiętnianie przeszłości kozackiej cieszy się uznaniem nie tylko w tych obwodach Ukrainy, w których Kozacy istnieli od dawna i żyli ich spadkobiercy, ale także poza nimi, zwłaszcza na terenach Galicji Wschodniej. Najbardziej wymownym tego potwierdzeniem było powstanie i treść hymnu narodowego (późniejszego państwowego) Ukrainy w latach 60. ХІХ w. Znamienne, że jego autorami są przedstawiciele ukraińskiej inteligencji z Naddnieprza – Pawło Czubynski i z Galicji Wschodniej – Mychajło Werbycki³⁰. Kluczowe słowa refrenu świadczą o dominacji w hymnie kozackiego kontekstu historyczno-ideowego:

„Za wolność oddamy duszę i ciało.
I pokażemy, że my, bracia, jesteśmy pochodzenia kozackiego!” [podkr. V.Z].

Podczas analizy przejawów wpływu dziedzictwa kozackiego na rewolucyjne instytucje polityczne należy przypomnieć słynną URC. Użyty w jej nazwie termin „rada” nawiązuje do znaczenia tego słowa w języku ukraińskim i żywych doświadczeń rad kozackich (było to omawiane podczas analizy Rady Kubańskiej). W kontekście dominacji idei demokracji rewolucyjnej w 1917 r. model demokracji wojskowej Siczy Zaporoskiej oraz Hetmańszczyzny jest bardzo cenny. Poza tym w latach 1917–1921 na Ukrainie istniały inne organizacje rewolucyjne, w których używano określenia „rada”.

Innym bardzo odkrywczym przykładem wykorzystania spuścizny epoki kozackiej jest termin „uniwersał”. Nawiązywał on do pisemnych rozkazów rządowych z czasów państwa kozackiego – wojska zaporoskiego, czyli Hetmańszczyzny³¹. Najbardziej znane są uniwersały hetmana Bohdana Chmielnickiego. Podczas rewolucji 1917–1921 URC również wydała uniwersały:

1. 23 czerwca 1917 r. (ogłoszono autonomię Ukrainy),
2. 16 lipca 1917 r. (odnotowano kompromis między URC a Tymczasowym Rządem Rosji);
3. 20 listopada 1917 r. (ogłoszono URL);
4. 22 stycznia 1918 r. (ogłoszono niepodległość URL)³².

Trzeba podkreślić, że praktykę wydawania uniwersaliów stosował także konkurent URC – Pawło Skoropadski, popierany przez niewielką liczbę ukraińskich sił konserwatywnych. Po podpisaniu pokoju między URL a państwami centralnymi 9 lutego 1918 r. liczne wojska niemieckie i austro-węgierskie wraz z resztkami ukraińskich formacji zbrojnych wyzwoliły terytorium Ukrainy spod wpływu wojsk bolszewickich i pozostały tam do końca I wojny światowej. 29 kwietnia 1918 Skoropadski przeprowadził udany zamach stanu³³. W rezultacie URL przestała istnieć, utworzono nowy podmiot państwowy zwany Państwem Ukraińskim, w którym dominował autorytarny reżim samozwańczego hetmana.

Co ciekawe, także Skoropadski zdecydował się na wzmocnienie swojej władzy dzięki wykorzystaniu

31 Д. Ярош, *Універсали Української Центральної Ради – конституційні акти української державності 1917–1918 рр.: їх зміни та історичне значення*, „Університетські наукові записки” 2006, nr 3–4, s. 36.

32 *Ibidem*, s. 39–42.

33 *Нариси історії Української революції 1917–1921 років...*, t. 1, s. 240–242, 250.

34 *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах*, t. 2, В. Верстюк (red.), Київ 2018, s. 38–39, 57–59.

35 *Нариси історії Української революції 1917–1921 років*, В. А. Смолій et al. (red.), t. 2, Київ 2012, s. 15.

36 В. Задунайський, *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків...*, s. 154.

37 Д. І. Яворницький, *Історія запорізьких козаків...*, t 1., s. 138–144.

38 В. Задунайський, *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків...*, s. 164–165.

tradycji kozackich. Świadczyło o tym nie tylko wydanie uniwersału o odrodzeniu klasy kozackiej, ale także przyjęcie tytułu „hetman Ukrainy” i aktywne używanie określeń kozackich w administracji. Przykładowo, przewodniczącą Rady Ministrów nazywano „atamanem Rady Ministrów”³⁴. Tendencja ta utrzymywała się do końca rządów Skoropadskiego.

Warto podkreślić, że po zwycięstwie powstania przeciwko hetmanowi, które zostało zainicjowane i przeprowadzone przez Dyrektoriat (Wołodymyr Wynnyczenko – przewodniczący, Symon Petlura, Opanas Andrijewski, Fedir Szewc i Andrij Makarenko), przywrócono URL. Co ważne, Dyrektoriat URL skorzystał z wcześniejszych doświadczeń państwa w wydawaniu uniwersałów i 22 stycznia 1919 r. na placu Sofijskim w Kijowie uroczystie odczytano uniwersał o zjednoczeniu Ukrainińskiej Republiki Ludowej i Zachodniej Ukrainińskiej Republiki Ludowej³⁵.

Petlura został przewodniczącym Dyrektoriatu URL, dowodził także wszystkimi siłami zbrojnymi i otrzymał stanowisko „naczelnego atamana”³⁶. Co ważne, w określeniu tym, które przez długi czas było najwyższym stanowiskiem w URL, widoczne jest nawiązanie do dziedzictwa kozackiego. Funkcja atamana była kluczową na Zaporozżu, ponieważ jego przywódcą był ataman wojskowy/ataman koszowy. Współpracował z atamanami mniejszych oddziałów kozackich na Siczy Zaporoskiej, np. kureni³⁷. Co więcej – wszystkie te stanowiska były obieralne. W XIX i na początku XX w. w ukraińskich formacjach kozackich (Kozacy azowscy, Kozaczyzna czarnomorska, Kozacy kubańscy itp.), które działały pod władzą cesarzy rosyjskich, stanowiska atamanów zostały zachowane.

Warto także podkreślić, że określenie „ataman” było powszechnie używane w ruchu powstańczym na terytorium Naddnieprza. I chodzi tu nie tylko o znanych dowódców, takich jak Żelenyj (Danyło Terpyło) i Nykyfor Hryhorjew, ale także o wielu innych³⁸. Termin ten był używany nawet przez przywódców lokalnych

grup powstańców. Nie brakowało wśród nich tych, którzy działali po stronie URL, byli też tacy, którzy tworzyli odrębny kierunek ukraińskiego ruchu rewolucyjnego. Trzeba przyznać, że niektórzy przywódcy tego nowego nurtu przez krótki czas współpracowali z rządem bolszewickim, by potem rozpocząć z nim walkę zbrojną. Przykładem jest Hryhorjew, który początkowo brał udział w powstaniu przeciwko hetmanowi Skoropadskiemu po stronie URL, zimą 1919 r. wraz z oddziałem przeszedł na stronę bolszewików, ale na początku maja (był wtedy dowódcą dywizji) powstał przeciwko nim i wydał własny uniwersał³⁹. We tym dokumencie wyjaśnił cel powstania i wezwał lud pracujący Ukrainy do przyłączenia się do sił powstańców.

Trzeba jeszcze wspomnieć o odrębnym – „machnowskim” wektorze w rewolucji ukraińskiej, który swoją nazwę wzięł od przywódcy – Nestora Machny. O znaczeniu dziedzictwa zaporoskiego w tym ruchu zadecydowało jego rozprzestrzenianie się i stała dominacja na dawnych terenach Siczy Zaporoskiej.⁴⁰ Dlatego też priorytety demokracji bezpośredniej, a także wybieralność w lokalnych instytucjach stały się charakterystycznymi cechami tego rewolucyjnego kierunku. Ten model zaporoskiej demokracji wojskowej stał się dla machnowców bardzo istotny. Potwierdza to fakt, że w Rewolucyjnej Powstańczej Armii Ukrainy Machnowców [dalej: RPAU(m)] wielokrotnie odbywały się wybory dowództwa. Przykładowo, 31 sierpnia 1919 r. wybrano nowe przywództwo armii⁴¹. Nawet Machno, mimo wielkiego autorytetu, przestrzegał procedur wyborczych i został także mianowany w trakcie tych wyborów.

Machno zyskał zasłużone uznanie w RPAU(m) zarówno dzięki swojej charyzmie, jak i stałemu udziałowi w walkach. Od bohaterskiego zwycięstwa pod wsią Wielka Mychajłówka 1 października 1918 r. zgodnie ze starym zaporoskim zwyczajem nazywano go batkiem (ojcem)⁴². Warto zwrócić uwagę na fakt, że określenie to ma korzenie kozackie, gdyż w czasach Siczy Zaporoskiej

39 *Нариси історії Української революції 1917–1921 років...*, t. 2, s. 382, 394.

40 В. М. Чоп, І. І. Лиман, *Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї...*, s. 16.

41 М. В. Гончар, *Селянський повстанський рух на півдні України: (1918–1921 роки)*, http://history.org.ua/LiberUA/SelPovt_2007/SelPovt_2007.pdf [dostęp: 18.11.2024].

42 В. М. Чоп, Лиман І.І. *Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї...*, s. 18.

43 *Ibidem*.

44 В. Задунайський, *Відновлення козацтва в Українській Державі Гетьмана Павла Скоропадського: форма, зміст і виклики революційної доби*, „Сіверянський літопис” 2024, nr 2, s. 95.

45 Miasto to było stolicą ukraińskiego państwa kozackiego za czasów hetmana Chmielnickiego.

46 В. Задунайський, *Відновлення козацтва в Українській Державі Гетьмана Павла Скоропадського...*, s. 95.

47 *Idem*, *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків...*, s. 138.

48 В. Ф. Верстюк, „Вільне козацтво” в Українській революції 1917–1921 рр..., s. 459.

w ten sposób często odnoszono się do atamanów. Uważano ich za ojców jednostek kozackich, a nawet całego społeczeństwa siczowego. Co więcej, w czasie rewolucji 1917–1921 wielu dowódców oddziałów powstańczych otrzymało honorowy tytuł „batko”, ale dopiero Machno został Batkiem Wszechukraińskim⁴³. I tego określenia używali nie tylko jego zwolennicy, ale także przeciwnicy.

Ciekawą inicjatywę dotyczącą odrodzenia Kozaczyzny, która jesienią 1917 r. przekształciła się w masowy ruch ludowy, stanowili Wolni Kozacy (pod taką nazwą uznani przez URC)⁴⁴. Była to wojskowo-patriotyczna samoobrona lokalna, oparta na znanych przykładach dziedzictwa kozackiego. I Zjazd Wolnych Kozaków odbył się pod koniec października 1917 r. w Czehrynie⁴⁵. Odbyły się wtedy wybory kierownictwa pod przewodnictwem atamana⁴⁶. Na to stanowisko wybrany został Skoropadski, który nie tylko pochodził ze starożytnej rodziny hetmanów kozackich, ale także dowodził I Korpusem Ukraińskim.

W strukturach Wolnych Kozaków używano terminologii kozackiej i promowano bohaterstwo rycerstwa zaporoskiego. Jednocześnie w niektórych ośrodkach próbowano zastosować pewne zwyczaje kozackie w zakresie samoorganizacji, dominacji w społeczeństwie i współdziałania bojowego⁴⁷. Możliwe, że takie działania mogły być swego rodzaju „odkryciem” tradycji, a nie wskrzeszeniem dziedzictwa przodków kozackich.

Z wielu powodów, przede wszystkim żądań strony niemieckiej i austro-węgierskiej, URC formalnie rozwiązała oddziały Wolnych Kozaków w kwietniu 1918 r., jednak sam ruch nie przestał istnieć⁴⁸. Ponadto znaczna część komórek stawiała opór konserwatywnym, częściowo kontrrewolucyjnym, działaniom hetmana Skoropadskiego, któremu sprzyjały wojska niemieckie oraz austro-węgierskie. Wolni Kozacy nie popierali inicjatyw byłego atamana, który próbował odbudować ustrój kozacki w celu wzmocnienia swojego autorytarnego reżimu. Zamiar ten został zapisany w Ustawie Państwa Ukraińskiego z 18 sierpnia 1918 r., która została zatwierdzona

16 października 1918 r. Opublikowano ją w uniwersale hetmana Skoropadskiego⁴⁹. Zawarte w nim zapisy stanowiły odejście od tradycji demokracji kozackiej, gdyż wszystkich szefów wyższych instytucji musiał osobiście mianować hetman. On też nie był wybierany przez Kozaków. Pomimo wspomnianej konfrontacji już sama próba odrodzenia klasy kozackiej świadczyła o aktualności jej dziedzictwa.

Bolszewicy także uznali znaczenie kwestii kozackiej w walce politycznej i zbrojnej tamtych czasów. Zgodzili się nawet nazwać formacje zbrojne marionetkowego rządu „ukraińskiego” „czerwonymi kozakami”⁵⁰. Co ciekawe, wspomniana nazwa była używana w opozycji do Wolnych Kozaków. Przykładem był oddział dowodzony przez Witalija Primakowa, powstał on 29 grudnia 1917 r jako odrębny pułk Czerwonych Kozaków⁵¹. Pomysł ten nie został jednak w pełni zrealizowany ze względu na utratę zainteresowania ze strony przywódców bolszewickich.

Również w krytycznych momentach bolszewicy zawierali kompromisy z niektórymi oddziałami powstańców i uznawali ich wewnętrzną tożsamość, w tym cechy kozackie. Osobno należy wspomnieć o włączeniu się do Armii Czerwonej resztek Ukraińskiej Armii Galicyjskiej (dalej: UAG) pomiędzy lutym a kwietniem 1920 r.⁵² Przemianowano ją jedynie na Czerwoną Ukraińską Armię Galicyjską, ale zachowano inne przejawy tożsamości, m.in. elementy dziedzictwa kozackiego.

Zwróśmy uwagę na terminologię wojskową stosowaną w ukraińskich siłach zbrojnych w epoce rewolucji. Już 18 kwietnia 1917 r. w ramach armii rosyjskiej z ochotników personelu wojskowego garnizonu kijowskiego utworzono Pierwszy Ukraiński Pułk Kozacki im. hetmana Bohdana Chmielnickiego⁵³. Świadczyło to o powadze dziedzictwa kozackiego i szacunku wobec wybitnego hetmana. Następnie powstały inne pułki, które nosiły nazwy kozackie i tytułowane były nazwiskami słynnych hetmanów i pułkowników kozackich. Warto tu przywołać bezpośrednie użycie określeń „Sicz Zaporoska”

49 В. Задунайський, *Відновлення козацтва в Українській Державі Гетьмана Павла Скоропадського...*, s. 94; *Українська Держава (квітень – грудень 1918 року)*..., t. 2, s. 57–59.

50 Л. Гриневич, *Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.)* [w:] *Історія українського війська, 1917–1995*, Я. Дашкевич (red.), Львів 1996, s. 79–80.

51 *Ibidem*, s. 58.

52 *Ibidem*, s. 194; *Історія українського війська, друге доповнене видання*, М. Левицький (red.), Вінніпег 1953, s. 588.

53 В. Задунайський, *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків...*, s. 132.

54 *Історія українського війська...*, s. 456–457.

55 В. Задунайський, *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків...*, s. 132–133.

56 М. Омелянович-Павленко, *Зимовий похід*, Калуш 1934, s. 12; Ю. О. Тютюнник, *Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр.*, Львів 2004, s. 16.

57 Д. Задунайський, *Використання військових традицій Українського козацтва за часів Гетьмана Павла Скоропадського* [w:] *Матеріали міжнародного науково-інформаційного круглого столу „Козацький Фактор” у сучасній російсько-українській війні й досвід ХХ ст...*, s. 39.

58 *Ibidem*, s. 38–39.

i „Zaporozec” w nazwach ochotniczych i regularnych formacji wojskowych Dyrektoriatu URL⁵⁴. W niektórych z nich praktykowano nawet zwyczaję święceń i kolektywnego podejmowania decyzji na radach kozackich.

Określenia kozackie dotyczące nazw jednostek, stanowisk i stopni rozpowszechniły się także w armii ukraińskiej. Jeśli chodzi o strukturę wojskową, rosyjskie terminy zastąpiono ukraińskimi odpowiednikami kozackimi (kisz, połk [pułk], kurin [kuren], sotnia)⁵⁵. Podobne podejście zastosowano, by zmienić nazwy stanowisk i stopni wojskowych. Co więcej, słowa „Kozacy” oraz „Zaporozcy” zamiast „żołnierze” były używane nie tylko przez uczestników wydarzeń, ale także w oficjalnych dokumentach⁵⁶.

Nawiasem mówiąc, większość terminów kozackich w systemie rang została wprowadzona za hetmana Skoropadskiego: kozak, bunczużnyj (buńczuczny), podchorunżyj (podchorąży), chorunżyj (chorąży), znaczkowij (znaczkowy), sotnyk (sotnik), starszyna wojskowy, połkownyk (pułkownik), heneralnyj chorunżyj (chorąży generalny), heneralnyj bunczużnyj (buńczuczny generalny) itp.⁵⁷

Tradycje kozackie były wykorzystywane również w umundurowaniu formacji ukraińskich. Początkowo ich użycie nie było systematyczne – ubiór kozacki nosili jedynie poszczególni Kozacy i żołnierze ochotnicy, ale już za czasów hetmana Skoropadskiego (nosił on stroje w stylu Kozaków kubańskich lub zaporoskich) rozpoczęło się wprowadzanie mundurów stylizowanych na kozackie⁵⁸. Takie podejście stosowano także później, jednak ze względu na ograniczone środki i brak czasu nie udało się ubrać całej armii ukraińskiej w jednolity mundur kozacki.

Jak widać na podstawie powyższych przykładów, na terytorium Naddnieprza w latach 1917–1920 dziedzictwo kozackie było często wykorzystywane podczas tworzenia instytucji wojskowych i politycznych. Takie podejście było nieodłącznym elementem wszystkich ukraińskich nurtów rewolucyjnych, choć różniły się one pod względem

wymiaru nawiązań do tradycji zaporoskich. Biorąc pod uwagę przejawy formalne i zewnętrzne, prym wiódł hetman Skoropadski. Ukraińskie elity polityczne o orientacji demokratycznej również próbowały wykorzystać dziedzictwo kozackie, ale mniej demonstracyjnie i nie tak powszechnie. Najczęściej zapożyczano terminy i idee ciągłości państwowości kozackiej; pewne cechy demokratyczne środowiska kozackiego wykorzystywano także w propagandzie politycznej. Priorytetowość wewnętrznej treści kozackiego społeczeństwa wojskowo-demokratycznego i zamysłu bojowego odnajdziemy w ruchach wolno-kozackim i powstańczym, zwłaszcza w ruchu machnowskim (prymat wpływu tradycji Sycy Zaporoskiej). Widać, że brak stałego powiązania ze środowiskiem wojskowo-kozackim osłabił wykorzystanie dorobku militarnego, ale jednocześnie przyczynił się do podjęcia wysiłków na rzecz „odnalezienia” odpowiednich tradycji.

Pozostają jeszcze przejawy wykorzystania dziedzictwa kozackiego w działalności militarnej i politycznej w trzecim z regionów – na terenie Galicji Wschodniej. Na wstępie trzeba podkreślić, że na tym obszarze nie występowała warstwa kozacka (jak na Kubaniu), nie było też środowiska pokozackiego (jak na Ukrainie Naddnieprzańskiej). Mimo to Ukraińcy i tam próbowali wykorzystać elementy zaporoskie w tworzeniu struktur militarnej i politycznej. Powodem tych działań było postrzeganie dziedzictwa kozackiego jako dziedzictwa ogólnoukraińskiego, które odgrywało wiodącą rolę w kształtowaniu powszechnej pamięci historycznej narodu ukraińskiego.

Podejście to było rozpowszechniane i stosowane przez lokalną inteligencję ukraińską. Przykładem jest Kyryło Tryłowski, który był nie tylko autorytatywnym politykiem (jeden z przywódców Ukraińskiej Partii Radykalnej; poseł do austriackiego parlamentu i na sejm galicyjski), ale także propagatorem rozwoju narodowego i fizycznego młodzieży⁵⁹. To on szerzył wiedzę o bohaterskiej historii Kozaków i wykorzystywał ją w pracy z młodzieżą.

59 В. І. Горинь, *Трильовський Кирило Йосипович* [w:] *Енциклопедія історії України...*, t. 10, s. 152.

60 *Ibidem*.

61 В. Задунайський, *Деякі аспекти впливу українських козацьких традицій та історичної пам'яті на військове будівництво за часів революції 1917–1921 рр...*, s. 233.

62 *Історія українського війська...*, s. 297–302.

W 1900 r. Trylowski założył Towarzystwo Gimnastyczno-Pożarnicze „Sicz”, które stało się bardzo licznym ukraińskim ruchem patriotycznym w Galicji Wschodniej. Z niego wyrosło paramilitarne stowarzyszenie Strzelcy Siczowi, a także Legion Ukraińskich Strzelców Siczowych (dalej: USS)⁶⁰. O autorytecie tej postaci wśród ukraińskich żołnierzy i polityków świadczy to, że Trylowski został wybrany na szefa Dowództwa Bojowego USS, a także Ukraińskiego Związku Siczowego (stąd często nazywany był „Batkó Siczowy”). Trylowski wraz z ludźmi o podobnych poglądach krzewił bohaterstwo kozackie i podkreślał jego znaczenie dla ukraińskiego sportu młodzieżowego i rozwoju struktur wojskowych w regionie. Znamienne było użycie terminu kozackiego „płast/płastun” dla nazwy ukraińskiego ruchu skautowego w Galicji Wschodniej⁶¹.

Podobne działania nabrały dodatkowego znaczenia, gdy doszło do przemian rewolucyjnych jesienią 1918 r. Przejawami wykorzystania dziedzictwa kozackiego w rozwoju militarnym i politycznym regionu były terminy określające powstałe instytucje polityczno-wojskowe państwa ukraińskiego – ZURL. Przykładem jest nazwa struktury ustawodawczej – Ukraińska Rada Narodowa. Zakładam, że słowa „rada” użyto na wzór URL.

W wyniku rozwoju systemu wojskowego ZURL utworzono UAG. Jej prekursorem był legion ochotniczy USS, który wchodził w skład armii austro-węgierskiej, a od 1914 r. brał udział w I wojnie światowej⁶². Doświadczenia USS potwierdzały, że elita ukraińska, która zadbała o utworzenie tego legionu, wykorzystała dziedzictwo militarne Zaporozża, aby podkreślić jego znaczenie dla Ukraińców Galicji Wschodniej. I tu znów zadziałał ogólnoukraiński wymiar wspólnej pamięci historycznej.

Oprócz skupienia się na bohaterstwie militarnym Kozaków ważne miejsce poświęcono zapożyczeniu terminów kozackich. Były to na przykład wewnętrzne nazwy jednostek strukturalnych legionu (sotnia, kurin [kureń] i połk [pułk]), a także stopni (desiatnyk [dziesiątnik],

buławny, pidchorunżyj [podchorąży], chorunżyj [chorąży], sotnyk [sotnik], otaman [ataman], połkownyk [pułkownik], które wyraźnie nawiązywały do zaporoskich wzorców militarnych⁶³. Poprzez zastosowanie przez strzelców terminologii kozackiej strukturę kadrową USS nazwano „kisz”⁶⁴. To także świadczyło o naśladowaniu dziedzictwa zaporoskiego. Produkowano również specjalne czapki „mazepinki” (częściowo stylizowana na czapkę hetmańską z czasów kozackich)⁶⁵.

Doświadczenie to wykorzystano w UAG, w której legion USS stał się odrębną brygadą. Otrzymała ona honorowy numer 1 w ogólnej numeracji⁶⁶. Łatwo się domyślić, że brygada ta była postrzegana jako najbardziej prestiżowa jednostka, będąca wzorem do naśladowania. Dlatego większość nazw formacji i stopni w UAG zapożyczono od USS⁶⁷. Wobec tego pojawiła się potrzeba stworzenia nowych nazw oddziałów i stopni, ponieważ UAG stała się pełnoprawną armią i nie ograniczała się tylko do struktury pułkowej USS (tak było na frontach I wojny światowej). Warto zauważyć, że w jednostkach wyższego szczebla używano ogólnych terminów wojskowych typu „brygada” lub „korpus”⁶⁸. Do tworzenia nowych stopni – mowa o generałach – dochodziło zarówno w przypadku stosowania wzorców kozackich, jak i wobec ukraińskich nazw. Spośród trzech stopni generalskich tylko jeden częściowo wskazywał na dziedzictwo kozackie – generał-sotnyk (generał-sotnik)⁶⁹.

Tak więc na terenie Galicji Wschodniej od jesieni 1918 r. ukraińskie przywództwo rewolucyjne próbowało wykorzystać pewne tradycje Siczy Zaporoskiej (głównie terminy i motyw heroizmu walki zbrojnej) podczas tworzenia własnych struktur wojskowych i instytucji politycznych. Działania takie były szczególnie widoczne w wojskowości, co świadczyło o podkreśleniu ogólnoukraińskiego znaczenia dziedzictwa zaporoskiego. Można zatem przypuszczać, że kozackie tradycje i osiągnięcia militarne były w pewnym stopniu postrzegane w tym regionie jako wzorcowe ze względu

63 В. Задунайський, *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків...*, s. 168–169.

64 *Історія українського війська...*, s. 353–354.

65 В. Задунайський, *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків...*, s. 169.

66 *Історія українського війська...*, s. 484–485.

67 *Ibidem*.

68 *Ibidem*, s. 521.

69 В. Задунайський, *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст...*, s. 171.

na świadomość wagi tego elementu wspólnej pamięci historycznej Ukraińców.

Podsumowując rozważania w ramach tego artykułu, warto zwrócić uwagę na kilka kluczowych aspektów:

1. W latach rewolucji 1917–1921 ukraińskie dziedzictwo kozackie było powszechnie wykorzystywane podczas rozwijania struktur militarnych i politycznych na Kubaniu, Ukrainie Naddnieprzańskiej i w Galicji Wschodniej.
2. Ułatwiło to nie tylko zachowanie tradycji kozackich (zwłaszcza na Kubaniu, gdzie wśród tamtejszych Kozaków dominowała ukraińska społeczność wojskowo-kozacka; częściowo na Ukrainie Naddnieprzańskiej, gdzie żyło wielu potomków Kozaków), ale także tworzenie zbiorowej pamięci historycznej (dzięki działaniom ukraińskiej inteligencji na przestrzeni długiego czasu), która opierała się na bohaterstwie kozackim. Jednocześnie ta sytuacja dotyczyła wszystkich Ukraińców, zwłaszcza tych, którzy nie byli bezpośrednimi potomkami Kozaków i mieszkali poza terenami ich tradycyjnego osadnictwa (przykładem jest Galicja Wschodnia).
3. Wszystkie ukraińskie formacje polityczne czasów rewolucyjnych korzystały z dziedzictwa zaporoskiego podczas tworzenia struktur wojskowych i państwowych. Miało to wskazać na naśladownictwo tradycji militarnych i państwowotwórczych wojska zaporoskiego (była to formacja oryginalna, efektywna, działająca przez długi czas), które wyróżniało się dominacją demokracji wojskowej. Dlatego priorytetowo potraktowano zapożyczenie terminologii, atrybutów zewnętrznych itp.
4. Podejmowano także próby sensownego wykorzystania dziedzictwa przodków, co najczęściej przejawiało się w wojskowości. Najwięcej tego typu przykładów mamy na Kubaniu, gdzie Kozacy ukraińscy na przełomie XIX i XX w. zachowali i przekształcili podstawy kozackiej organizacji wojskowej i wyszkolenia

bojowego. Kozackie tradycje bojowe wykorzystywano w wojskowości na Ukrainie Naddnieprzańskej (mówimy zarówno o regularnych siłach zbrojnych, jak i różnych formacjach powstańczych). W Galicji Wschodniej również nawiązywano do dziedzictwa kozackiego (słabiej w porównaniu z innymi regionami), co przejawiało się przede wszystkim w nazewnictwie jednostek i stopni wojskowych. Warto też zauważyć, że pełnoprawne siły zbrojne (na wzór Sycy Zaporoskiej) stworzono najpierw w URL i ZURL, a na Kubaniu – z opóźnieniem (w związku z warunkami politycznymi).

Zatem w rozwijaniu ukraińskich struktur militarnych i politycznych w okresie rewolucji 1917–1921 wieloaspektowo wykorzystywano dziedzictwo kozackie. Postrzegano je jako dziedzictwo ogólnoukraińskie ze względu na znaczenie tego okresu w historii Ukrainy i stworzenie odpowiednich podstaw wspólnej pamięci historycznej. Do tradycji zaporoskich w poszczególnych regionach nawiązywano w różnym wymiarze – z powodu różnych ich relacji z przeszłością kozacką, a także odmiennych priorytetów ruchów rewolucyjnych. Zatem to, że wszystkie nurty rewolucyjne wykorzystywały dziedzictwo zaporoskie/kozackie w rozwoju militarno-politycznym Naddnieprza, Galicji Wschodniej i Kubania, dodatkowo potwierdza nie tylko ich pokrewieństwo, ale także znaczenie dziedzictwa historycznego dla rozwoju państw narodowych i społeczeństwa.

BIBLIOGRAFIA

- Awramenko A., Frołow B., Czumaczenko W., *Kozac 'ke wijs 'ko na Kubani* [w:] *Istorija Ukrajins 'koho Kozactwa. Narysy: U 2 t., t. 2.*, W. A. Smolij et al. (red.), Kyjiw 2007, s. 364–414.
- Bezruczko M., *Siczowi strilci w borot 'bi za derżawnist'*, Kalisz 1932.
- Bilyj D., *Ukrajinci Kubani w 1792–1921 rokach. Ewolucija socialnych identycznostej*, Donec 'k 2009.
- Czop W. M., Lyman I. I., *Naszczadky zaporozciw: machnows 'kyj ruch u Piwnicznomu Priezowji (1918–1921 rr.)*, Melitopol 2019.
- Honczar M. W., *Selans 'kij powstans 'kij ruch na piwdni Ukrainy: (1918–1921 roky)*, http://history.org.ua/LiberUA/SelPovt_2007/SelPovt_2007.pdf [dostęp: 18.11.2024].
- Horn' W. I. *Trylows 'kij Kyryło Josypowycz* [w:] *Encykłopedija istoriji Ukrainy*, t. 10: *T-Ja*, W. A. Smolij et al. (red.), Kyjiw 2013, s. 152.
- Hruszewsk 'kij M., *Istorija Ukrainy-Rusy*, t. 1–3, Lwiv 1990.
- Hrynewycz L., *Wijs 'kove budiwnyctwo w Radians 'kij Ukraini (1917–poczatok 30-ch rokiw XX st.)* [w:] *Istorija ukrajins 'koho vijs 'ka, 1917–1995*, Ja. Daszkewycz, Lwiv 1996, s. 10–331.
- Istorija ukrajins 'koho vijs 'ka*, druhe dopownene wydannia, M. Lewyck 'kyj (red.), Winnipeh 1953.
- Iwanys W., *Borot 'ba Kubani za nezależnist'*, Miunchen 1968.
- Jarosz D., *Uniwersaly Ukrajins 'koi Centralnoji Rady – konstytucijni akty ukrajins 'koi derżawnosti 1917–1918 rr.: jich zminy ta istoryczne znaczenia*, „Universytets 'ki naukowii zapysky” 2006, nr 3–4, s. 36–43.
- Jawornyc 'kyj D. I., *Istorija zaporiz 'kych kozakiw. U 3-ch t., t. 1.*, I. I. Swarnyk (tłum. z ros.), Lwiv 1990.
- Karpienko S. W., *Oczerki istorii belogo dwiżenija na Jugie Rossii (1917–1920 gg.)*, Moskwa 2006.
- Karpus Z., *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 r. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń 1999.
- Korolenko P. P., *Czernomorcy* [w:] *Czernomorskije kazaki*, Moskwa 2009, s. 189–438.
- Kowalczuk M., *Newidoma wijna 1919 r. Ukrajins 'ko-biłohwardijs 'ke zbrojne protystojannia*, Kyjiw 2006.
- Krotofil M., *Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej*, Toruń 2002.
- Kyrydon A., „*Istoryczna pamiat' ” u prostori polityky pamiaty* [w:] *Istoryczni i politolohiczni doslidżennia. Specialnyj wypusk: dopowidi na miżnarodnij naukowo-praktycznij konferenciji „Transformaciji istorycznoji pamiaty”*, Winnycia 2018, s. 45–53.

- Lobodajew W., *Rewolucyjna stychija. Wilnokozac'kyj ruch w Ukraini 1917–1918 rr.*, Kyjiw 2010.
- Łytwyn M., Naumenko K., *Istorija hałyč'koho strilectwa*, Lwiv 1990.
- Narysy istoriji Ukrajins'koi revoluciji 1917–1921 roku: u 2 kn., W. A. Smolij et al. (red.); t. 1–2, Kyjiw 2011–2012.
- Oczkeri istorii Kubani s drevniejszych wriemien po 1920 g., W. N. Ratusz-
niak (red.), Krasnodar 1996.
- Omelanowycz-Pawlenko M., *Na Ukraini 1917–18. Spohady*, Praha 1935.
- Omelanowycz-Pawlenko M., *Zymowyj pochid*, Kalisz 1934.
- Petriu W., *Wijs'kowo-istoryczni praci. Spomyny*, Kyjiw 2002.
- Popko I. D., *Czernomorskije kazaki w ich graždanskom i wojennom bytu* [w:] *Czernomorskije kazaki*, Moskwa 2009, s. 3–181.
- Skrukwa G., *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914–1921*, Toruń 2008.
- Szankows'kyj Ł., *Ukrajins'ka armija w borot'bi za derżawnist'*, Miun-
chen 1958.
- Szyp N., „Szczе Ne Wmerla Ukrainy i Slawa, i Wola” Nacz. i Derż. himn Ukrainy [w:] *Encyklopedija istoriji Ukrainy*, t. 10: T–Ja, W. A. Smolij et al. (red.), Kyjiw 2013, s. 676–677.
- Tiutiunnyk Ju. O., *Rewolucyjna stychija. Zymowyj pochid 1919–20 rr.*, Lwiv 2004.
- Tynczenko Ja., *Persza ukrajins'ko-biliszowyc'ka wijna (hruden' 1917 – berezen' 1918)*, Kyjiw–Lwiv 1996.
- Udowyczenko O., *Ukrajina u wijni za derżawnist' 1917–1921*, Winnipeh 1954.
- Ukrajins'ka Derżawa (kwiten' – hruden' 1918 r). Dokumenty i materialy. U dwuch tomach, tr'och czastynach*, t. 2, W. Werstiuk (red.), Kyjiw 2015.
- Werstiuk W. F., *Machnowszczyzna. Selans'kyj powstans'kyj ruch na Ukraini (1918–1921)*, Kyjiw 1992.
- Werstiuk W. F., „Wilne kozactwo” w Ukrajins'kij rewolucji 1917–1921 rr. [w:] *Istorija Ukrajins'koho Kozactwa. Narysy: U 2 t.*, t. 2, W. A. Smolij et al. (red.) Kyjiw 2007, s. 416–460.
- Wojtowycz Ł. et. al., *Istorija wijn i wijs'kowoho mystectwa*, t. 3, Char-
kiw 2020.
- Wynajdennia tradycji*, E. Gobsbaum, T. Rejndżer (red.); M. Klimczuk (tłum. z ang.), Kyjiw 2005.
- Zadunajs'kij D., *Wikorystannia wijs'kowych tradycij Ukrajins'koho kozactwa za czasiw Het'mana Pawła Skoropads'koho* [w:] *Materialy miżnarodnoho naukowo-informacijnoho kruhloho stołu „Kozac'kij Faktor” u suczasnij rosijs'ko-ukrajins'kij wijni j doswid XX st.*, Lwiv, 10 czerwca 2022 r., Lwiv 2023, s. 35–42.
- Zadunajs'kij W., *Bojowe mystectwo ta wijs'kowa spadszczyna ukrajins'kich kozakiw w kinci XIX – na poczatku XXI st.*, Donec'k 2006.

- Zadunajs'kij W., *Dejaki aspekty wplywu ukrajins'kych kozac'kych tradycji ta istorycznoji pamiaty na wijs'kowe budiwnyctwo za czasiw rewoluciji 1917–1921 rr.* [w:] *Istoryczni i politolohiczni doslidzennia. Specialnyj wypusk: dopowidi na miżnarodnij naukowo-praktycznij konferenciji „Transformaciji istorycznoji pamiaty”*, Winnycia 2018, s. 230–237.
- Zadunajs'kij W., *Ukrajins'kyj koloryt pid czas swiatkuwannia widkryttia pamiatnyka Zaporozčiam u stanyci Tamans'kij 5 žowtnia 1911 r.*, „Donec'kij Wisnyk NTSz” 2012, t. 34, s. 135–140.
- Zadunajs'kij W., *Widnowlennia kozactwa w Ukrajins'kij Derżawi Het'mana Pawła Skoropads'koho: forma, zmist i wyklyky rewolucijnoji doby*, „Siwrians'kij litopys”, 2024, nr 2, s. 92–98.
- Zadunajs'kij W., *Wijs'kowa chytrist' «zamylyty occhi» kozakiw-powstanciw na Tamani ta machnowciw na Katerynosławszczyni w 1918 r. (za spohadamy M. Huloho, N. Machna i W. Bilasza)* [w:] *Ukrajina u switowomu istorycznomu prostori: zb. materialiw Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Mariupol, 24 kwit. 2020 r.*, Mariupol 2020, s. 8–13.
- Zadunajs'kij W., *Wijs'kowa chytrist' «zaskoczyty znenac'ka» w perszych bojach machnowciw i kubans'kych kozakiw-powstanciw u 1918 r.* [w:] *Lituanistyka i wschodoznawstwo. Studia dedykowane Profesorowi Krzysztofowi Piekiewiczowi*, G. Błaszczyk, G. Skrukwa, M. Studenna-Skrukwa (red.), Poznań 2020, s. 359–369.
- Zadunajs'kij W., *Wijs'kowa orhanizacija ta bojowi diji dons'kych i ukrajins'kych kubans'kych kozakiw pid czas rewoluciji 1917–1921*, „Istoryczni i politologiczni doslidzennia” 2008, nr 3–4, s. 46–52.
- Zadunajs'kij W., *Wijs'kowi chytroszczi kubans'kych kozakiw pid czas anty-bilzowyc'koho powstannia u Batałpaszyns'komu widdili wlitku 1918 r. za spohadamy A. H. Szkuro*, „Wijs'kowo-naukowyj wisnyk” 2019, t. 32, s. 121–134.
- Zadunajs'kij W., *Wołodinnia cholodnoju zbrojeju w ukrajins'kych, rosijs'kych ta pols'kych wijs'kowych formuwanniach (kinec' XIX – 30-ti rr. XX st.)*, Donec'k 2008.
- Zadunajs'kij W., *Wymir zastosuwannia kozac'koho bojowoho i wojenoho mystectwa ukrajins'kymy zbrojnymy formuwanniamy w 1917–1920-ch rr.: okremi aspekty* [w:] *Materiały miżnarodnoho naukowo-informacijnoho kruhloho stołu „Kozac'kij Faktor” u succasnij rosijs'ko-ukrajins'kij wijni j doswid XX st.*, Lwiw, 10 czerwnia 2022 r., Lwiw 2023, s. 11–21.
- Żytec'kij P., *Enejida Kotlarews'koho: w zwiazku z ogladom ukrajins'koji literatury XVIII st.*, Kyjiw 1919.
-